
JOSEP FONTANA (1931-2018)

BORJA DE RIQUER¹

Universitat Autònoma de Barcelona

En l'acte que va organitzar la SCEH es va voler retre un homenatge a la figura i l'obra de l'historiador Josep Fontana. De tota manera, permeteu-me que consideri que aquest acte va tenir, en certa mesura, un caràcter de reparació.

El mateix president de l'Institut d'Estudis Catalans, en un article valent publicat al diari *Ara* fa unes setmanes, reconeixia la injustícia que havia significat l'exclusió, o marginació, de Fontana d'aquesta institució.

No deixa de ser força curiós el que ha passat amb Fontana. Realment han estat ben poques les institucions catalanes que, mentre ell vivia, van reconèixer explícitament la gran vàlua de les seves obres i la gran transcendència de les seves aportacions a la historiografia catalana i mundial.

Ni l'Institut d'Estudis Catalans, ni l'Acadèmia de Bones Lletres, ni alguns centres universitaris de prestigi ho van fer. A la Universitat Autònoma, centre al qual havia estat vinculat força temps, ara fa vuit anys alguns van impedir que Fontana fos nomenat *doctor honoris causa*, com també ho van fer amb una altra gran personalitat de la nostra historiografia, Jordi Nadal, per a vergonya d'aquest centre, que és el meu. Dos cops Josep Fontana va arribar a la votació final del Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, i en cap de les dues ocasions el va guanyar.

Per què? Penso que no han estat només les típiques enveges gremials. El refús vers Fontana era, sobretot, el fruit del sectarisme ideològic. Perquè era un home inequívocament d'esquerres, marxista, un militant comunista de quan això suposava un risc veritable i un home compromès amb nombroses causes socials i polítiques. I, a sobre, tenia més sensibilitat nacional que molts dels que-

1. E-mail: borja.riquer@uab.cat

es presentaven com a més patriotes que ningú. En fi, deixem aquesta qüestió, però no deixa de ser ben trist que bona part de les principals institucions acadèmiques del nostre país, una terra que no està precisament sobrada de científics de talla internacional, neguessin per motius polítics el seu reconeixement al més destacat historiador contemporani de les darreres dècades, un dels pocs que havia assolit una autèntica projecció mundial.

Agreixo molt a Jaume Sobrequés que em demanés d'intervenir en aquest primer acte d'homenatge que se li ret a Catalunya. Ho agraeixo perquè jo estic en deute amb Josep Fontana. Ell va tenir una gran influència en la meva formació, ja que al seu costat jo vaig aprendre molt més que a les aules de la Universitat de Barcelona.

Ha estat un privilegi haver-lo conegut ara fa més de 53 anys, juntament amb un altre gran historiador, i també bon amic, que era força diferent d'ell, però en la meva opinió eren força complementaris, Josep Termes. Un altre historiador a qui dec moltíssim.

Se m'ha demanat que faci una avaluació general del significat de l'obra de Josep Fontana. Això és impossible d'exposar en unes poques línies. Per això ara només podré oferir-vos una breu aproximació a les seves aportacions historiogràfiques i després analitzaré amb un cert deteniment solament un llibre seu, una de les seves darreres publicacions, una reflexió acurada sobre història mundial de la segona meitat del segle xx, un llibre que va consolidar la seva projecció internacional.

Realment, la seva és una obra que assoleix una rellevància considerable tant per la seva dimensió com per la gran diversitat temàtica i pel notable impacte científic i social que ha assolit. Més de trenta llibres publicats, centenars d'articles, capítols de llibre, pròlegs, presentacions, monografies, obres de síntesi i d'assaig, al costat de recerques molt acurades, fan que tot plegat sigui impossible esmentar-ho en poc temps.

I a més és una obra d'una diversitat temàtica notable, que va des de la reflexió sobre els camins i els problemes de la historiografia a la història econòmica, a la social i a la política, de forma separada o conjunta. Des de les qüestions hisendístiques del segle xix a les formes d'organització de la societat contemporània, passant pel món de les idees polítiques, per la construcció de les identitats nacionals o el desenvolupament dels més diversos fenòmens col·lectius. Són estudis que tenen un abast català, espanyol, europeu i mundial. I, a més, es tracta d'una obra d'un considerable impacte científic i social i de tan gran importància

que alguns dels seus llibres han esdevingut clàssics, essent reeditats de manera constant i traduïts a més de deu llengües, incloent-hi el japonès.

Fontana començà estudiant les relacions entre el creixement econòmic, les estructures de la societat i l'Estat liberal per així poder analitzar amb solvència com els grups dominants controlaven la nova societat capitalista i asseguraven el seu poder. Analitzà el cas espanyol, la fallida de la monarquia absoluta per endinsar-se després en les característiques de la revolució liberal de principi del segle XIX. Així, l'any 1971 publicà *La quiebra de la monarquía absoluta*, una tesi molt innovadora que explicava per què fou inviable el règim absolutista a Espanya després de la pèrdua de bona part de l'imperi colonial americà, ja que el sistema hisendístic dels Borbó es mantenia econòmicament mercè als recursos que venien d'ultramar, que suposaven més de la meitat del total. A aquesta transcendental aportació, aviat seguiren altres obres que venien a mostrar, amb un rigor excepcional i un estil extremament atractiu, les moltes contradiccions de la revolució liberal a Espanya durant la primera meitat del segle XIX. Va estudiar amb deteniment les limitacions i les carències que hi havia en la vida política perquè a l'Espanya de llavors hi pogués haver un autèntic exercici de les noves llibertats. I també analitzà les grans dificultats existents perquè la majoria dels camperols poguessin accedir a la propietat de la terra. I en el camp social va insistir a explicar-nos com el retard econòmic espanyol havia impedit la creació de mecanismes potenciadors de mobilitat social i de promoció laboral.

Durant més de quaranta anys Josep Fontana ens va transmetre un conjunt d'explicacions convincents sobre com Catalunya, en tenir un model de desenvolupament econòmic i social més avançat i més modern que la resta de l'Estat, es va veure hipotecada i frenada, ja des de mitjan segle XIX, per les pors de les classes dirigents espanyoles. Denuncià amb un munt d'informació el significat i les conseqüències de l'antiindustrialisme de les classes dirigents espanyoles. Perquè, segons Fontana, aquests sectors van prioritzar la defensa dels seus interessos particulars hipotecant la possibilitat de construir una societat molt més avançada. D'aquesta manera el segle XIX hispànic, com també el XX, estarien farcits, com ell mateix va escriure, «d'aspiracions no realitzades i de problemes mal resolt», i de projectes de canvi econòmic i polític abandonats a mig fer, o fets fracassar per aquells que veien en perill els seus interessos particulars.

En les seves recerques Fontana va explicar amb solvència que les situacions socials injustes no derivaven de qüestions ineludibles, sinó que sempre eren el resultat de decisions interessades, de les prioritats polítiques imposades pels

grups socials que han ocupat els llocs dirigents. Aquesta és també la gran significació política de la majoria dels seus llibres. Son unes aportacions de gran influència no sols en el terreny científic i acadèmic, ja que també constitueixen unes reflexions ideològiques aclaridores, que han ajudat a obrir els ulls, com a mínim, a un parell de generacions.

A finals de l'any 2011 Josep Fontana publicà un llibre d'una ambició intel·lectual excepcional que de seguida es va convertir en una fita historiogràfica a nivell mundial, *Por el bien del Imperio. Una historia del mundo desde 1945*, un llibre que aviat fou traduït a diverses llengües.

Amb aquesta obra Fontana assumia un repte gens fàcil d'afrontar: intentar explicar com va ser possible que la gran il·lusió sorgida després del desastre de la Segona Guerra Mundial, de construir un nou ordre internacional guiat per l'entesa i el progrés col·lectiu, es frustrés. I que set dècades després el món es trobés davant un notable desordre econòmic i amb no poques dificultats perquè la democràcia predominés realment en el planeta. Recordeu que el 2011, quan es publicà aquest llibre, era un dels pitjors anys de la crisi econòmica.

Fontana explicava el com i el perquè d'aquest procés amb un fil conductor lúcid i atractiu, i amb una documentadíssima anàlisi que ocupava més de 1.200 pàgines. Era, de fet, el resultat de quinze anys de treball intens.

Era un repte historiogràfic no gens fàcil, donat que, com sabem, la història del temps present és plena de simplificacions, d'ocultacions i de manipulacions. Es tracta d'una historiografia que sovint tendeix a legitimar el present distorsionant el passat per tal de justificar normes de conducta poc ètiques que restarien en evidència si s'expliquessin seriosament les arrels ocultes que les motivaren, les seves autèntiques intencions.

Contra tot això va voler combatre Fontana, fent una exhibició impressionant de coneixements i amb un excepcional ús de fonts documentals de tota mena de procedències. Amb un rigorós ull crític, va aprofundir i analitzar els principals esdeveniments històrics del nostre temps.

L'obra descriu amb agudesesa els diversos i complementaris processos que es van desenvolupar en realitats territorials tan diverses com Europa, Amèrica del Nord, Àfrica, Amèrica Llatina o Orient Mitjà al llarg de les darreres set dècades, i cerca d'interpretar les principals causes dels conflictes i les seves repercussions.

Explicava les complicitats i les claudicacions dels més diversos règims polítics davant la pressió aclaparadora dels grups dels privilegiats, capaços de de-

fensar els seus interessos fent ús de tota mena de recursos. Observava que si bé als països centrals s'havia produït una millora del nivell de vida i un repartiment més igual de la riquesa, això havia estat molt menor a les perifèries. Assenyalava que les millores econòmiques i socials assolides els anys cinquanta i seixanta varen ser en gran mesura provocades per la por a l'altre bloc ideològic i també per la por a les tensions interiors.

Així, els successos de París i de Praga del 1968, per exemple, mostraven, segons Fontana, que era impossible un canvi radical dins de cadascun dels sistemes mundials creats a la postguerra. Explicava que després de la crisi econòmica dels anys setanta i la desaparició de l'amenaça comunista, s'havia produït un increment notable de les desigualtats i de les discriminacions i que fins i tot estaven essent amenaçades les conquestes socials. I denunciava que s'estava estenent força la convicció conformista que els sistemes polítics actuals, tal i com estaven establerts, no permetien gaires canvis socials.

Sostenia que la crisi econòmica de principi d'aquest tercer mil·lenni, amb l'absència de mecanismes de control dels mercats financers, no sols afavoria els especuladors sinó que mostrava que no hi havia cap voluntat política, ni a la Unió Europea, ni als Estats Units d'Obama, per establir autocorrecions del sistema. El seu balanç final no era optimista: constatava que la gran majoria de la població mundial es veia incapacitada per superar la condició de subordinació i que restava impotent davant l'absència de sortides alternatives. I així afirmava que set dècades després de la Segona Guerra Mundial les diferències entre els molt rics i els altres eren més grans que mai.

Josep Fontana estudiava tot aquest complex procés històric gràcies a l'ús de la bibliografia mundial més actual i de nombrosa documentació de tota mena de procedència: des de la produïda per CIA i el Departament d'Estat nord-americà, fins a la procedent d'arxius soviètics, britànics, alemanys, etc.

En aquest llibre Fontana atorgava una especial atenció a l'etapa inicial de la Guerra Freda, amb la dura polarització que va impedir que els valors democràtics i d'igualtat s'imposessin realment als dos costats. Documentava amb precisió el significat de l'absurda, inútil i costosíssima cursa d'armament nuclear i avaluava la rellevància històrica dels moments de màxima tensió: Berlín, Corea, Hongria, Suez, Vietnam, Txecoslovàquia, Afganistan, Iraq, etc.

També en aquesta obra Fontana relativitzava l'ús que es feia dins del bloc occidental de les llibertats polítiques, especialment per part de les diferents administracions nord-americanes. Així, oferia una visió escruixidora dels condici-

onaments i de les limitacions de l'accés a la independència de molts països africans i la protecció que els Estats Units varen donar a la majoria de les sagnants dictadures asiàtiques, llatinoamericanes i africanes durant els anys cinquanta, seixanta i setanta.

Analitzava igualment el canvi que havia significat l'administració Kennedy i considerava que el desençís final de la seva etapa era relativament semblant al que s'estava produint en aquells moments amb la del president Obama. Estudiava els interessants projectes reformistes de Johnson, la lluita pels drets civils i la contrarevolució que va significar l'era Reagan.

Però Fontana també responsabilitzava el desaparegut bloc soviètic de la crisi política i econòmica mundial. Denunciava que, darrere la cega creença d'estar en possessió de la *raó històrica*, els dirigents dels països socialistes havien construït unes dictadures obsessionades per l'enemic exterior i per l'enemic interior. D'aquesta manera repassava amb cura el significat de les purgues de Stalin, la desestalinització de l'etapa Khrusxov i mostrava com els rígids règims socialistes havien liquidat amb procediments brutals totes les mostres de malestar (crisis hongaresa, txeca i polonesa). Igualment constatava que l'enfonsament del bloc comunista, en bona part provocat per la mateixa ineficiència del seu sistema econòmic, s'havia produït a una velocitat sorprenent, fet que explicava que les transicions vers el sistema capitalista fossin tan improvisades i beneficiessin no pocs membres de les antigues castes dirigents.

En aquest ambiciós estudi Fontana també recollia les controvèrsies que s'havien produït aquestes dècades en el terreny de les idees i les periòdiques ofensives ideològiques contra els qui proposaven instruments de control econòmic, ecològic o social, o de reforma de la mateixa democràcia, i explicava les causes del sorgiment, inicialment només als països occidentals, de nous moviments socials, com ara l'ecologisme i el feminisme. En la seva anàlisi, Fontana va arribar fins la *primavera àrab* i el moviment dels indignats.

La tesi final del llibre tal vegada pot semblar-nos força pessimista. Per a ell, era evident que el món actual no era el que hauria pogut ser si, per exemple, hagüés predominat realment l'esperit proclamat a la Carta de l'Atlàntic de 1941. L'obra finalitzava amb una clara denúncia: la gran majoria dels 7.000 milions d'habitants del planeta tenien poques esperances de millorar realment la seva existència. Estem, escrivia, en un món *desorientat* que ha perdut bona part dels seus referents polítics i històrics.

Amb aquest llibre Fontana ens va oferir una tesi interpretativa valenta que pretenia servir de *reflexió documentada* per entendre i debatre què era el que ens havia portat a la situació actual. Es tractava d'unes conclusions que avui ens poden semblar clares, però que no ho eren tant ara fa set anys.

Les seves tesis no eren fruit de l'especulació, ni d'apriorismes ideològics, sinó d'un rigorós i honest treball basat en uns coneixements aclaparadors. Tots els lectors d'aquest llibre vàrem quedar sorpresos davant les 200 pàgines de referències bibliogràfiques i de fonts, entre les quals destaca la nombrosa documentació diplomàtica recentment desclassificada i una molt abundant informació extreta de la xarxa.

Fontana utilitzà en aquesta obra fins als darrers articles escrits per economistes tan prestigiosos com Krugman o Stiglitz. L'obra era realment un pou d'erudició que sorprenia per la portentosa capacitat d'assimilació dels milers de referències que ens oferia.

I, a més, Josep Fontana, com sempre, emprava un estil impecable que feia força fàcil i amena la lectura del llibre, malgrat el seu volum considerable. Molts lectors quedaren ben aviat enganxats per la brillant narració i pel descobriment de tantes coses que ens havien amagat o que havien estat descaradament manipulades.

Realment, no hi ha cap historiador català, ni tampoc espanyol, que hagi elaborat en les darreres dècades un estudi de tal magnitud i que ho hagi realitzat amb aquesta solvència científica. Amb aquest llibre Josep Fontana se'ns va mostrar, en la meua opinió, com un historiador més documentat que el mateix Eric J. Hobsbawm, i amb tanta, o més, lucidesa i capacitat de suggeriment d'un Tony Judt. Aquest monumental llibre va ratificar Josep Fontana com a historiador de categoria mundial.

Si avui analitzem què ha aportat i què significa la seva obra dins de la nostra historiografia hem de convenir, d'entrada, que els seus llibres son dels que perduren malgrat el temps passat des de la seva publicació. Les seves tesis, modificades i matisades constantment per ell mateix, són d'aquelles que han arrelat, que han estat acceptades fins i tot per historiadors que pensen de manera molt diferent.

Josep Fontana, amb llibres com l'esmentat, va mostrar posseir una concepció reeixida i seriosa del que ha d'ésser la feina de l'historiador avui. Som molts els que creiem que ell va marcar uns nous camins i va obrir moltes vies a l'estudi i la interpretació del nostre passat. Va mostrar posseir una inquietud

intel·lectual excepcional en plantejar-se les preguntes oportunes, adients i necessàries, i defensar que sempre calia donar respostes a les demandes socials plantejades. Els qui el vam conèixer sabem que darrere del seu posat seriós hi havia una persona de fàcil accés, que sempre va mostrar actituds desinteressades i generoses

Per a Josep Fontana, l'ofici d'historiador, que implicava bàsicament l'ús d'una metodologia rigorosa en el camp científic, havia d'anar també vinculat al desig de «pensar històricament», amb la finalitat d'entendre el món en que vivim. Ell mateix va escriure que una de les tasques més importants de l'historiador d'avui era incitar a no acceptar, sense crítica, molt del que encara segueixen explicant-nos i, sobretot, allò que pretén perpetuar l'ús de la història com a instrument de conformisme social. Sostenia que només des d'una òptica crítica, des d'una visió depurada de tòpics, podríem començar a elaborar, entre tots, una nova interpretació del passat capaç de donar respostes als molts interrogants que tenim avui.

Realment molts, i no solament els historiadors, notarem a faltar les seves reflexions sempre acurades, pertinents i estimulants.